

GASPIRALI İSMAİL BEY'İN (1851-1914) YAZILARINDA EĞİTİM VE KÜLTÜR TEMELLİ FAALİYETLERİN YERİ

*Educational and Cultural Based Activities
in the Writings of Ismail Gasprinsky (1851-1914)*

Sabri Can SANNAV*

ÖZ: İsmail Gaspralı 1851 yılında Türk bir ailenin çocuğu olarak doğduğu zaman yaşadığı topraklar Rus idaresi altında bulunmaktaydı. Rusya, Kırım ve civarındaki yerlerin isimlerini değiştirmiş ve bu bölgeyi kültürel olarak geri bırakma çabasına girmişti. Bu duruma Kırım Türkleri'nin göstermiş olduğu tepkiler önemli bir bilinçlenmenin nedenleri arasında gösterilmektedir. Kırım'da eğitimin modernleşmesini ve halkın geneline yayılmasını savunan *Usül-i Cedid* hareketi bu geri kalmışlığa bir tepki olarak çıkmıştır. İsmail Gaspralı bu harekete açtığı okullar ve yazdığı kitaplar ile öncülük etmiş ve yaşadığı toplumu hem eğitim hem de kültürel olarak geliştirmek istemiştir. İsmail Gaspralı dünya üzerindeki diğer kültür merkezlerini gezmiş ve bir taraftan modernleşmenin savunuculuğunu üstlenirken diğer taraftan ise İslami bir hareket başlatmak için de girişimlerde bulunmuştur. İsmail Gaspralı Avrupa başkentlerinin kültürel gelişim ve eğitim yöntemlerinin ilerlemişliğini görerek bunu Rusya idaresindeki Türkler ve Hindistan gibi Müslüman nüfusun bulunduğu yerlere yaymak için önemli adımlar atmıştır. Bu girişimleri ile hem modernist hem de muhafazakâr kesimlerin tepkisini çekmiştir. Bu kesimler iki taraflı olarak İsmail Gaspralı'nın bazı girişimlerini eleştirmişler bazılarında ise övgülerde bulunmuşlardır. Ancak şurası önemli bir gerçektir ki İsmail Gaspralı içinde yaşadığı toplumun ilerlemesi ve kalkınması için ciddi emekler vermiştir. Bu yönleriyle İsmail Gaspralı'nın eğitim ve kültür temelli faaliyetleri ile bu faaliyetlerin eserlerine yansımaları bu makalenin temel konusu edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İsmail Gaspralı, Usül-i Cedid, Kırım

ABSTRACT: When Ismail Gasprinsky was born as a child of a Turkish family in 1851, the lands he lived in were under Russian administration. Russia changed the names of the places in and around Crimea and tried to leave this region culturally backward. The reactions of the Crimean Turks to this situation are among the reasons of an important awareness. The *Usül-i Cedid* movement, which advocated the modernization of education and its spread to the general public in Crimea, emerged as a reaction to this backwardness. Ismail Gasprinsky pioneered this movement with the schools he opened and the books he wrote, and he wanted to develop the society he lived in both educationally and culturally. Ismail Gasprinsky

* Dr., Trakya Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, EDİRNE, sabricansannav@trakya.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8878-1563

Geliş Tarihi / Received: 13.04.2022

Kabul Tarihi / Accepted: 06.05.2022

Yayın Tarihi / Published: 29.07.2022

traveled to other cultural centers around the world and, on the one hand, took on the advocacy of modernization, on the other hand, he made attempts to start an Islamic movement. Ismail Gasprinsky saw the progress of the cultural development and educational methods of the European capitals and took important steps to spread this to places with Muslim populations such as Turks under Russian rule and India. With these initiatives, he draw the attention of both modernist and conservative sectors. These groups criticized some of Ismail Gasprinsky's attempts while praising others. However, it is an important fact that Ismail Gasprinsky has made serious efforts for the progress and development of the society in which he lives in. With these aspects, the education and culture-based activities of Ismail Gasprinsky and the reflections of these activities on his works have been the main subject of this article.

Keywords: Ismail Gasprinsky, Usûl-i Cedid, Cirimea

Giriş

İsmail Gaspıralı, Rus idaresi altına girmiş olan Kırım'ın Bahçesaray şehri yakınlarındaki Avcıköy'de 1851 yılında doğmuştur. Bilindiği üzere Kırım, 26 Temmuz 1774'de imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin egemenliğinden koparılarak 1783'de Rusya tarafından işgal edilmiştir. Böylece Kırım Hanlığı 1784'de Novorossiysk eyaletine bağlanmıştır. Rusya, Kırım'ın adını daha 1802'de "Tavrida" olarak değiştirmiştir. Yine Kırım'daki eski Türk adları bu dönemde değiştirilerek Akmescid'in adı Simferopol, Eski Kırım'ın adı Levkopol, Gözleve'nin adı Evpatoriya ve Kefe'nin adı Fedosiya olmuştur. Babası Mustafa Ağa Kırım'ın sahil kesiminde bulunan Gaspıra köyünden olduğu için İsmail Bey'e verilecek olan Gaspıralı soyismi bu yerin adına atfen kendisine verilmiştir (Devlet, 1988: 4-6). Mustafa Ağa, 1844-1854 yılları arasında Kafkasya Rus genel valiliği görevinde bulunan Prens Mikhail Semyonovich Vorontsov'un isteğiyle Odessa'da Dük dö Rişelyö Lisesinde eğitime gönderilmiş, daha sonrasında ise tercüman göreviyle prensin hizmetinde bulunmuştur. Ardından 1848'de görevinden istifa ederek Kırım'a dönmüş ve ilk eşinin 1845'de vefat etmesi nedeniyle ikinci evliliğini 1849'da Kırım asilzâdelerinden İlyas Mirza Kaytazov'un kızı Fatma Hanım ile yapmıştır. Bu evlilikten, ailenin ilk oğlu olan İsmail 8 Mart 1851'de dünyaya gelmiştir. Mustafa Ağa ile eşi Fatma Hanım 1854'de Kırım Savaşı sırasında Bahçesaray'a göçüp yerleşmiştir. Bu sıralarda üç yaşında olan İsmail Gaspıralı alfabeyi Hacı İsmail Efendi adında bir muallimden öğrenmiştir (Kırımmer, 2021: 16). Ardından ilk öğrenimine Bahçesaray'da Zincirli medresesinde yani geleneksel Müslüman mahalle mektebinde başladıktan sonra Akmescid (Simferopol) Erkek Ortaokuluna devam etmiştir (Ülküsal, 1991: 348). Burada iki yıl eğitimine devam ettikten sonra Voronej'de askerî bir mektebe, sonrasında ise Moskova'daki Milyutin gimnazyumuna girmiştir (1865-1867). Bu dönemde Rus Askerî İdadisinde yapılan Rus milliyetçisi

faaliyetlere karşı tepki göstermiştir ki bu durum kendisinde millî his ve şuurun gelişmesine neden olmuştur. İsmail Bey, bu okullarda okumakta olan sayıları az olsa da Türk çocuklarıyla arkadaşlık kurmuştur. Bu çocukların içerisinde aslen Kırmımlı olan ancak Litvanya'da yaşayan Mirza Mustafa Davudoviç ile sıkı bir dostluk kurmuştur Rus okullarında okuduğu sıralarda Slavcılık ideolojisini öğrenen bu iki geleceğin aydını Slavcılık ideolojisine tepkili olarak daha iyi bir arkadaşlık kurmuşlar ve düşünce dünyalarında kendi milletlerine ait birtakım fikirler geliştirmişlerdir. Bu fikirlerini uygulamaya koymak için İsmail Gaspıralı, 1867'de Girit isyanının çıktığı sırada Osmanlı güçlerine katılmak üzere İstanbul'a gitmek istemiştir. Bu amaçla arkadaşlarıyla beraber Kırmım'dan Odessa'ya geçmişler ancak İstanbul'a gidemeden pasaportları olmadığı için yakalanmışlardır. Bu tecrüben sonra İsmail Gaspıralı bir daha Moskova'daki Askerî idadiye dönmeyerek ve Kırmım'da kalmaya karar vermiştir (Akçura, 1978: 92).

İsmail Gaspıralı, askerî öğrenciliğinin sona ermesinin ardından ailesinin yanına dönerek 1868'de henüz 17 yaşındayken Kırmım'ın en yüksek medresesi olan Bahçesaray'daki Zincirli Medrese'de Rusça öğretmenliğine başlamıştır (Kırimer: 21). Bu görevi sırasında Rus klasiklerini okumuştur (Sağlam, 2019: 442). Ancak bir süre sonra buradaki eski usûl ders anlatımını eleştirdiği için kendisine yapılan baskılara dayanamayarak medreseden ayrılmak zorunda kalmıştır. Ardından dönemin Lingua Francası olan Fransızca dilini iyi bir şekilde öğrenebilmek için 1872'de Avusturya ve Almanya başkentlerini görmüş ve Paris'te iki yıl kalmıştır (Ülküsal: 349). İsmail Gaspıralı, Paris'teki vaktini sadece Fransızca öğrenmekle geçirmemiş, aynı zamanda Rus edebiyatçısı İvan Turgenyev ile tanışmış ve tercümanlık faaliyetlerinde bulunmuştur. Burada Batı medeniyetinin kuvvetli ve zayıf taraflarını inceleme fırsatını bularak devrin sosyal ve siyasî akımlarını yakından öğrenmeye çalışmış ve Paris'te edindiği izlenimlerini İstanbul'a gittiği zaman "*Avrupa Medeniyetine Bir Nazar-ı Muvazene*" (İstanbul 1302/1885) başlığıyla yayınlamıştır (Devlet: 17). İsmail Gaspıralı en uzun deneme eseri olan bu yazısında Avrupa medeniyetinden ne gibi dersler alınabileceğini tartışmıştır. İstanbul'da bulunduğu sırada amcası Halil Efendi'nin yanında kalan İsmail Gaspıralı burada Ahmed Mithat, Şemseddin Sami, Mehmed Emin ve Necip Asım'ın fikirleri ile tanışma imkanını elde etmiştir. İsmail Gaspıralı İstanbul'da özellikle Ziya Paşa, Namık Kemal ve Şinasi Efendi'nin öncülüğündeki *Genç Osmanlılar (Jön Türkler)*'den etkilenmiştir. Ancak hayalini kurmuş olduğu zabıt olma isteğini gerçekleştiremeyerek yaklaşık bir yıllık süreden sonra 1876'da Kırmım'a geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır. Bahçesaray belediyesine 1878'de başkan

yardımcılığı görevine getirilmiş ve ertesini yıl da belediye başkanlığına seçilerek ve beş yıl boyunca bu görevini sürdürmüştür (Arslan, 2016: 9).

İsmail Gaspıralı gerek Kırım'da gerekse gezip gördüğü büyük Avrupa şehirlerinde önemli tecrübeler edinerek bu dönemde aynı zamanda öğreticilik ve yol göstericilik işlevi de üstlenmiştir (Arslan, 2016: 9). Soydaşlarının ve dindaşlarının yabancı hâkimiyetinde bulunmasından derin üzüntü duymuş ve var olan sorunları iyi bilmesinden dolayı milletinin sorunlarını yapacağı yayınlar sayesinde duyurmak için harekete geçmiştir. Eğitimli ve kültürlü kişiliği ve cesur yönleriyle hem Avrupaî hem de İslamî düşüncelere iki yönlü olarak ağırlık vermiştir. Fakat çok taraflı olarak toplumun gelişmesini istemesi yaşadığı zamanın içerisinde ağır eleştirilerin oluşmasına neden olmuştur. Bunlarla beraber İsmail Gaspıralı'nın özellikle 1878 yılı sonrasında yayıncılık alanında çok önemli faaliyetleri olduğu görülmektedir. Bu düşünceyle 1879 yılında bir gazete çıkarmak için ilk başvurusunu yapmış ancak dört yıl boyunca ısrarlı bir şekilde bu isteğini tekrarladıktan sonra isteğine ulaşabilmiştir.

1. Gaspıralı İsmail Bey'in Yayıncılık Faaliyetleri

İsmail Gaspıralı bir gazete yayımlayarak daha geniş kitlelere ulaşmayı amaç edinmiş fakat bunun için yaptığı resmî girişimler reddedilmiştir. Bunun üzerine İsmail Gaspıralı fikirlerini halk kitlelerine ulaştırabileceği Türkçe yayınlar yapmak istemiş ve başlangıçta farklı isimlerle adlandırılmış olan metinler yayımlamıştır ki bunlar (*Tonguç, Şafak, Kamer, Ay, Yıldız, Güneş, Hakikat ve Latail*) isimli idiler ve her biri bir-iki sahifeden oluşan broşürler halindeydiler. Bunlar içerisinde Tonguç dört sayfalık bir yayın olarak 8 Mayıs 1881'de hazırlanmış ve 17 Mayıs 1881'de Tiflis'de bulunan Ünsizâdeler matbaasında çıkarılmıştır. İsmail Gaspıralı'nın bu yayını çıkarması Rusya'nın başkentindeki sansür kurulu nedeniyle çok zorluklarla gerçekleşebilmiştir. Bu yayını mecmua olarak adlandıran İsmail Gaspıralı burada makaleler, haberler ve Kırım halk edebiyatı üzerine bilgiler vermiştir. Bu eserler aynı zamanda Diğer yayınlarının bir öncüsü durumundaydı (Yüksel, 2004: 186). İsmail Gaspıralı bu broşürleri yayınladığı dönemde (1881-1882) ilki Rusça (*Russkoe Musulmansstvo*) (Akmescid 1881) ve sonraki ikisi Türkçe (*Mir'ât-ı Cedîd* (Bahçesaray 1882) ve *Salname-i Türki* (Bahçesaray 1882) olan üç önemli eser daha kaleme almıştır. Bunlardan ilki olan *Russkoe Musulmansstvo* (*Rus Müslümanlığı*) 1881'de Akmescid'de Rusça olarak yayınlanmakta olan *Tavrida* gazetesinde *Genç Molla* müstearı ile sonradan kitap haline getirilen yazılarını tefrika halinde 43, 44, 45, 46 ve 47. sayılarında yayımlamıştır. Bu eser bölgenin yönetimini elinde

bulunduran Ruslara hitap eden bir eserdir. Eserde Rusya'daki Müslüman nüfusun durumu ve çağdaşlaşma konusu incelenmiş (Kırımlı, 1996: 392-393); ayrıca yine eserinde Müslüman okullarının eğitim sistemlerinin daha modern hale getirilmesi, Tatarca'nın eğitim kurumlarında müstakil bir ders olması, Müslümanlara ait yayınlara ve basına getirilmiş olan kısıtlamaların azaltılması gibi konuların yanı sıra bölgedeki Rus-Türk yakınlaşmasının zorunlu olduğunu da vurgulamıştır. Ancak ona göre bu zorunluluk *eşit şartlarla ortaklık iş birliği* şeklinde olmalıydı. Türkçe olan *Mirat-ı Cedid (Yenilik Aynası)* adlı 14 sayfalık bir broşür niteliğindeki eserinde ise "hayvanlar âlemi", "Rusya Müslümanları için Hac Yolu", "çay yetiştirme", "İstanbul'un kısa bir tarihçesi" gibi konuları ele almıştır. Bu eser bu özellikleriyle Halk kesimine basit fakat önemli bilgiler vermek amacıyla hazırlanmıştır. İsmail Gaspıralı bu broşüre İslâm yasalarının yorumuna göre yasak olmasına rağmen resimli izahlar da koymaktan çekinmemiştir. Diğer ikinci Türkçe eseri olan *Salname-i Türkî (Türk Yıllığı)* 1882'de Bahçesaray'da yayınlanmıştır. Bu eserde almanak, coğrafya, iktisat gibi kitaplardan ve ağırlıklı olarak Rusça, Osmanlıca ve Fransızca kaynaklardan yararlanılmış ve tarihî, coğrafi olaylardan bahsettiği gibi tren seferlerine dahi değinmiştir (Devlet: 21).

İsmail Gaspıralı'nın bu çalışmaları ismini duyurması için başlangıçta yeterli olmuştur. 1882'de Kazan eşrafından Akçoralar ailesine mensup İsfendiyar Bey'in kızı Zühre Hanım, amcazadesi İbrahim Bey ile Kırım'a tedavi için gelmişlerdir. İsmail Gaspıralı ile Zühre Hanım bu vesile tanışmışlardır. Kendisi gibi çalışkan ve Türk milletinin faydasını düşünen Zühre hanımı etkileyen İsmail Gaspıralı daha sonrasında Zühre Hanım ile evlenmiş ve bundan sonraki yaşamında en büyük destekçilerinden birisi eşi Zühre Hanım olmuştur. Kibar ve nezih bir kadın olan Zühre Hanım aynı zamanda hassas ve merhametli birisiydi (Kırimer: 28).

İsmail Gaspıralı, yayıncılık konusunda ilk önemli eserlerini verdikten sonra en önemli faaliyeti olarak görülen Tercüman/Perevoçık gazetesini çıkarabilmek için 1882'de gerekli izni almayı başarmış ve eşinin malî destekleriyle gazetenin ilk sayısını 1883'de çıkarmıştır. Devlet dairesine yazmış olduğu çok sayıdaki resmi müracaatında "*Perevoçık*" isminde Rusça bir gazete yayınlamayacağı, ayrıca çıkacak olan bu gazetede yazıları sonrasında "*Tercüman*" başlığı altında Türkçe olarak yayınlamayacağı taahhüt etmiş ve ancak bu şartlarda gazetenin çıkmasına izin alabilmiştir. İlk sayısı 1883 yılının 10 Nisan günü yayınlanan Tercüman/Perevoçık Gazetesi, yarısı Rusça ve yarısı Türkçe olmak üzere iki kısımdan oluşmakta ve toplamda

dört sayfa olarak yayınlanmaktaydı (Devlet: 23-24). Gazetenin idaresi Bahçesaray'da olup neşir tarihi Hicri takvime göre belirlenmişti. Gazetenin ilk sayısındaki "idareden" başlıklı kısımda Tercüman gazetesinin Müslümanların ihtiyaçlarını Ruslara duyurmak gibi önemli bir görevi üstlendiğinden bahsedilmiştir. Bunu yaparken Çarlık yönetiminin resmî politikası ile uyumlu olunacağı belirtilmiştir. Bu uyumlu politika sayesinde ki gazete uzun yıllar varlığını sürdürebilmiştir (Muradov, 2016: 132). İsmail Gaspıralı bu gazete sayesinde; Avrupaî tarzda okullarda eğitime yer verilmesi, Türklerin alfabe birliği, kadın hakları, Türklerin iktisadî hayata katılmaları, dinî idarelerin ıslah edilmesi, yardımlaşmaya dönük cemiyetlerinin tesis edilmesi gibi düşüncelerini kamu oyuna yayma imkanını elde etmiştir. Gazete genel olarak Müslümanların eğitimi konularına odaklanırken iyi eğitim almış olan Türk kadınlarını da sıklıkla gündemde tutmaya çalışmıştır. Gazetenin 1892'de 17. sayısında Emine Batırş(ina)'nın "Çiçek Hastalığı Hakkında İki Ağız Söz" başlıklı mektubunun basılması bu duruma verilen iyi bir örnektir (Devlet: 33). İsmail Gaspıralı, Tercüman'ın 50. sayısında 1895'de "Milletin terakkîsi ve istikbali için her şeyden evvel fikir lazımdır. Fikir uyanmadan terakki etmek imkânsızdır. Onbeş yıl evvel kendi evinin dışını göremeyen fikirler bugün umumun halini ve umumî işleri düşünmekle meşguldür. En büyük terakkimiz de bu olsa gerektir" demiştir (Kırimer: 8).

1905'den 1917 I. Rus İhtilâline kadar Rusya Türkleri toplam 11 gazete çıkarabilmiştir ve bunların uzun ömürlüsü de Tercüman olmuştur (1883-1918). Gazete 1904'e kadar haftada iki kez çıkarılmış, 1905 yılının sonunda ismi "Tercüman-ı Ahvâl-i Zaman" olarak değiştirilmiş ve 1906'dan sonra haftada üç kez, 1912'den sonra ise günlük olarak yayınlanmıştır. 17 Ekim (1905) Manifestosu'ndan sonra "Dilde, Fikirde, İşte Birlik!" sloganıyla çıkmaya başlamış; böylece gazete Rusya'daki Türklerin sesi haline gelmiştir (Toker, 2004: 34). Tercüman Gazetesi 1905 ile kapandığı 10 Şubat 1918 tarihine kadar sadece Türkçe olarak yayınlanmış ve Türk dili için büyük hizmetler vermiştir (Tahirli, 1998).

İsmail Gaspıralı kendisi gibi kalemini iyi kullanan büyük kızı Şefika Gaspıralı ile beraber başarılı işlere imza atmıştır. Şefika hanım aynı zamanda Rusya'daki kadın hareketinin öncüsü olarak da görülmektedir. Nitekim o Azerbaycan Türk Cumhuriyeti'nin başbakanlarından Nesib Bey Yusufoğlu ile evlenmiş ve sonrasında da Kırım Türk Cumhuriyeti'nde Kurultay Başkanlık Divanı üyeliği ve iki dönem de milletvekilliği görevlerinde bulunmuştur. Şefika Hanım aynı zamanda anaokulları eğitimcisiydi de

(Doğan, 2020: 104). Bu değerli Türk kadını *Âlem-i Nisvân* isimli bir gazeteyi de İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı *Tercümân-ı Ahvâl-i Zamân* gazetesinin ilâve yayını olarak yayınlamıştır ki bu yayın aynı zamanda elimizdeki bilgilere göre Türk ve İslâm âleminde yayımlanmış olan ilk kadın dergisidir. Bahçesaray'da 1906 ile 1914 yılları arasında yayımlanmış olan bu dergi sekiz sayfadan oluşuyordu ve tamamı ile kadın ve aile ile ilgili konulara yer veriyordu. Derginin başlığı altında bulunan "*Müslimlere mahsus edebî ve tadrîsî haftalık mecmuadır*" ibaresi derginin özelliğini açıklamaktadır. Derginin program ve gayesi 28 Nisan 1906'da *Tercüman* gazetesinde yayımlanan iki ilanda açıklanmıştır. Bununla beraber dergi kendisini "*fenun ve edebiyattan, ilm-i sıhhat, terbiye ve idare-i beytiyeden (ev idaresinden) bahs eden resimli haftalık Türkî mecmuadır*" diye tanıtmaktaydı. Ayrıca dergi resimli idi ve bu durum da İslam hukukunun resme karşı tutumu dolayısıyla devrine göre oldukça önemli bir yenilik olarak değerlendirilmekteydi (Devlet: 43). Bu derginin 4. sayısı Hakkı Tarık Us Kütüphanesi'nde yer alırken 1906 yılına ait olan 15, 35 ve 36. Sayıları ise Paris'te Centre Russe de l'Ecole Pratique des Hautes Etudes'te mevcut bulunmaktadır (Ebüzziya, 1989: 362).

Rusya'da Türkler tarafından yayınlanan ilk çocuk ve mizah dergileri de İsmail Gaspıralı'nın gayretleriyle Bahçesaray'da neşredilmiştir. Örneğin *Âlem-i Sübyân Mecmuası (Çocuklar Dünyası)* -ki ilk çocuk dergisidir- Mart 1906'da *Tercüman Gazetesi*'nin eki olarak okuyucusu ile buluşmuştur. 1915'e kadar düzensiz aralıklarla yayınlanan bu dergi dört sayfada idi ve içerik olarak da çocuklara dönük olarak mizah ve hiciv temalı yazılardan oluşuyordu (Celilova, 2017: 26). Bundan başka Nisan 1906'da yayınlanmaya başlanan ve bir mizah dergisi olan *Ha! Ha! Ha!* ise kısa ömürlü olarak ancak beş sayı çıkabilmiştir. Bu yayın faaliyetleri olurken *Tercüman*'da da 1905 sonrasında önemli gelişmeler olduğu görülmektedir. Nitekim bu dönemde hem *Tercüman*'ın tirajı ve sayfası giderek artırılmış hem de gazete 1903'ten itibaren haftada iki gün, 1912'den itibaren de günlük olarak yayınlanmaya başlanmıştır (Özay, 2015: 57).

İsmail Gaspıralı'nın hikâye ve roman türü yazıları Müslüman toplumlar ile daha yakından ilgilenir olduğunu göstermektedir. İsmail Gaspıralı dönemin şartlarını gözetererek yazılarının çoğunda ismini doğrudan kullanmamış ve bazı müstear isimlerle yazılarını yazmıştır. Bunların içerisinde "Molla Abbas Fransevî" en çok kullandığı takma isimdir. İsmail Gaspıralı bu isimle yayınladığı Avrupa ve Afrika seyahatlerini konu alan bir seri şeklinde eserler kaleme almıştır. Bunlar arasında "*Frengistan*

Mektupları”, “*Dârürrahat Müslümanları*”, “*Sudan Mektupları*”, “*Kadınlar Ülkesi*” ve “*Molla Abbas Fransevi’ye Tesadüf-Gül Baba Ziyareti*” en bilinenleridir (Akpınar, 2004: 340). Bunlardan, Tercüman gazetesinin 1895 senesi sonunda 9. sayısından 35. sayısına kadar “*Darü’r Rahat Yahut Acaip Diyâr-ı İslam*” başlığı altında yayınlanan yazılarını 1906 yılında Bahçesaray’da 95 sayfadan oluşan “*Dârü’r-rahât Müslümanları*” isimli hikayesinde toplamıştır (Seitvaniyeva, 2013: 185). Roman İspanya’da bir İslam beldesi olan Endülüs’de geçmektedir. Giriş kısmında başkahraman olan Taşkentli Molla Abbas’ın Fransa gezisinden sonra “Fransevi” diye isimlendirildiği belirtilir. Sonrasında Granada’ya gelen Molla Abbas için burası ütöpik bir yer olarak Dârüssaadet merkeziyle anlatılır. Burada telefon, telgraf direkleri, elektrikli araba, ışıklarla aydınlatılmış elektrikli lambaların olduğu bir yerdir (Abdürreşidov, 2004: 638-639). İsmail Gaspıralı bu ütöpik hikayesiyle esasında Müslümanların da kalkınmış milletler seviyesine ulaşabileceklerine işaret etmekteydi. Bu eserin bilhassa camilerde elektriği kullanmanın, halka ispirto lambalarının kullanılmasının günah olarak yorumlandığı muhafazakâr bir ortamda yazıldığı düşünülürse, İsmail Gaspıralı’nın Müslümanları uyandırmak, onlara reform fikirlerini aşlamak için ne kadar mühim bir hizmet yaptığı daha iyi anlaşılmaktadır (Devlet: 35).

İsmail Gaspıralı’nın Müslüman alemiyle ilgili yeni projelerinin en dikkat çekici olanı Kahire’de bir dünya Müslümanları kongresi toplama teşebbüsü olmuştur. Bu konudaki ilk adımı Eylül 1907’de *Tercüman/Perevotçik* gazetesinde yazdığı bir makale ile atmıştır. Bu makale oldukça geniş yankı uyandırmış ve bu makalenin neşrinden sonra ünlü Macar şarkiyatçı Arminus Vambéry (1832-1912) bu makalenin İngilizce bir tercümesini Londra’da The Times gazetesine yollamıştır. Bu yazısının ardından Ekim 1907’de Kahire’ye giden İsmail Gaspıralı burada 30 Ekim 1907’de Semiramis otelinde misafir olmuş ve burada yapılan toplantıda yerli ve yabancı ileri gelenlerle görüşmüştür. Ardından İstanbul-Kırım-Kahire ve tekrar İstanbul’a gelen İsmail Gaspıralı burada Sadrazam Ferid Paşa’ya dünya Müslümanları kongresini toplama girişiminden bahsetmişse de Ferid Paşa’nın olumsuz cevabı üzerine İstanbul’da böyle bir kongrenin toplanamayacağına kanaat getirmiştir. İstanbul’da destek bulamamasına rağmen Kırım ile Mısır arasında gidip gelen İsmail Gaspıralı son seyahatinde hem kendi fikirlerini hem de kongre tasavvurlarını anlatmak için Kahire’de Arapça bir gazete çıkarmıştır. Gazetenin adı İsmail Gaspıralı’nın isteği üzerine Fransızca *Rönesans* anlamına gelen “*en-Nahza*” olmuştur. Bu sıralarda Kahire’de bulunan Abdullah Battal-Taymas (1883-1960) Türkçe ve Rusça makaleleri Arapçaya tercüme işini üstlendiği bu gazete ancak iki ay yayınlanabilmiş ve

16 sayı neşredilmiştir. Sonrasında gazete İran'a nakledilmiştir. Sonuçta İsmail Gaspıralı'nın Milletlerarası bir İslâm konferansı düzenleme gayretleri sonuçsuz kalmıştır (Devlet: 119).

2. Gaspıralı İsmail Bey'in Eğitim ve Kültür Temelli Faaliyetleri

İsmail Gaspıralı'nın en önemli ve gerçekten en etkili olduğu faaliyetleri Rusya Müslümanlarının eğitim müesseselerini modernleştirme konusundaki katkılarıydı. Bilindiği üzere Kırım bölgesi 1783'de Rusya hakimiyetine girdikten sonra Rus politikası ve uygulamalarından en fazla sıkıntıyı Türk çiftçi ve köylüleri yaşamıştır. Bu sıkıntılar nedeniyle Kırım Türkleri'nin çoğu yaşadıkları yerleri bırakarak göç etmek mecburiyetinde kalmışlardı. Nihayetinde Rus sömürgesi altında yaşayan Türkler 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren “*Cedidcilik (Usul-ü Cedid) (Yenicilik)*” adı verilen reform hareketlerine girişmişlerdir (Battal-Taymas, 1964). Cedidcilik hareketi, dil, eğitim-öğretim ve dinî meselelerde oluşan ıslah hareketi olup Tatar aydınlarından Şihâbeddin Mercanî (1815-1889), Abdulkayyum Nasırî (1824-1907) ve Hüseyin Feyizhanî (1826-1866) gibi önemli bilim insanları tarafından başlatılmıştır (Kuran, 1997). Bu akıma göre haklarını savunabilmesi için Kırım Türkleri bilinçlendirilmeliydi. Bunun farkında olan Kırım aydınları harekete geçmiştir (Koncak, 2013: 107). Usûl-i cedid ile getirilmek istenen hususlar arasında mektebin medreseden ayrılması, ilkokulun kendine has öğretmenlerinin olması, öğretmenlerin aylık bir ücret almaları, okuma-yazma öğretiminin yanlış bir metod olan “*heceleme (tehecci)*” metodu yerine yeni alfabe kitaplarında gösterilen “*Usul-i Savtiye*” ile başlayıp kolayca okumaya devam edilmesi, yalnızca okumaya değil aynı zamanda yazı öğretimine de önem verilmesi, kız çocukları için ayrıca ilkokullar olması, öğretimin bir programa göre yapılarak her yaş seviyesine göre ders kitaplarının kullanılması gibi çok önemli hususlar vardı (Battal-Taymaz: 119-125). Böylece eski metod (kadimcilik) ile yeni metod (cedidcilik) arasında tartışmalar yükseldi. Yeni metod taraftarları halk arasında yeni olan bu okuma-yazma öğrenme metoduyla ders veren “*Usul-ü Cedid Okulları*” açmışlar ve harekete ise “*Usul-ü Cedid Hareketi*” denilmiştir (Saray, 1987). Görüldüğü üzere, halkın kendi dilinde ve Avrupa fenlerini okutma girişimi ve bu dersler için gerekli olan ders kitapları yazmaya başlanması hareketi çok daha önceleri ortaya çıkmış ve sonrasında İsmail Gaspıralı bu hareketin önde gelen isimlerinden olmuştur (Devlet: 10).

İsmail Gaspıralı için en önemli mesele eğitimden kaynaklanan problemlerdi. Öncelikle Kırım'da yaşayan Türkleri ve Müslümanları bilinçlendirmek istiyordu. Ona göre Kırım'daki ilkokul ve medreselerdeki

eski ve zor eğitim yöntemlerini terk edip bunların yerine daha yeni ve modern öğretim yöntemleri getirilmeliydi. Eski metotlarla eğitim alan öğrencilerin Kepler ve Newton gibi önemli bilim insanlarını tanımadıklarını, halklar ve devletler arasındaki münasebetlerden ise habersiz olduklarını belirtiyordu. Ona göre, insanları bilinçlendirmek için alım güçlerine uygun gazete, kitap ve dergi gibi basılı eğitim malzemeleri sunmak gerekiyordu. Hepsinden önemlisi erkekler gibi kızları da okutmak gerekiyordu. Bu amaçla İsmail Gaspıralı çocukları kolay ve çabuk okutmak için “*Usul-ü Savtiye (Ses: fonetik)*” metoduna göre eğitim veren ilk mektebi 1884’de açmıştır. Bahçesaray’da Kaymazağa mahallesinde açılan bu ilk mektepte ilk yıl dokuz veya on iki öğrenci bulunuyordu. Bu okul “*Usul-ü Savtiye (Ses: fonetik)*” metoduna göre “*modernleşmenin*” hücreci olarak kabul edilmiştir. Görülmektedir ki eğitimde reform meselesinin ilk okuldan, yani mektepten başlatılması gerektiği iyi bir şekilde tespit edilmiş ve bu yönde faaliyete girilmiştir. Eğitim işleri sorumlusu öğrencisi Bekir Efendi Emektar idi. Bekir Efendi eğitim faaliyetlerini İsmail Gaspıralı’nın “*Hoca-i Sıbyân*” (Bahçesaray 1884) isimli eserinden yararlanarak yürütmüştür. Bu eser dört bölüm ve her ayrı sınıfa karşılık olarak hazırlanmıştı. Öncelikle Arap alfabesi anlatılmış ardından Türkçe öğretimine esas bölüm ayrılmıştır (Bozkurt, 2004: 296). Okulda ilk yıl öğrenciler bir günde dört saat üzerinden 45 gün eğitim görmüşler ve halk önünde yapılan imtihanda başarılı olmuşlardır. Bu okulun başarısının üzerine Gaspıralı gece kursları açarak yaklaşık olarak 20 işçinin katıldığı gece kurslarını kendisi yönetmiş ve yaklaşık olarak 40 gün sonrasında bu işçilerde basit metinleri okumasını ve yazmasını öğrenmişlerdi (Devlet: 60).

İsmail Gaspıralı öncülüğünde yürütülen Usul-ü Cedid hareketinin en canlı dönemi 1890-1900 arası olmuştur. Bu dönemde dikkatini Rus işgali altında bulunan Türkistan ile Buhara Hanlığı üzerine çeviren İsmail Gaspıralı’nın Tercüman gazetesinde yazdığı yazıları hareketin bütün Rusya Müslümanları arasında yayılmasını sağlamıştı. İsmail Gaspıralı her yıl Mekerce panayırına (Ninji Novgorod) giderek burada toplanan Müslümanlar arasında kendi fikirlerini yaymıştır. Hatta Bahçesaray’daki ilk örnek okulun öğretmenini 1887 yılında Han Kirman (Kasım) şehrine yollayarak burada ikinci Usul-ü Savtiye mektebini açtırmıştır. Gazetede 1891’den itibaren Buhara emiri Abdulahad (1885-1910) hakkında çok müspet ve tanıtıcı haber ve makaleler yayınlanmaya başlanmıştır. Emir Abdulahad ise 1893 yılında Rusya seferine çıktığında Bahçesaray’a uğramış ve Gaspıralı ile buluşmuştur. Bu ziyaretin ardından 10 Mayıs 1893’de İsmail Gaspıralı Sivastopol-Batum-Tiflis-Bakü-Uzun Ada yoluyla Buhara’ya gitmiştir. Bu

sıralardan Emir Abdulahad'ın Buhara dışında bulunması nedeniyle Buhara kadısı Keliyan ile görüşen Gaspıralı, Usul-ü Cedid konusundaki görüşünü anlatmıştır. Fakat Keliyan'ın Farsça dilini savunmasına karşılık İsmail Gaspıralı'nın halkın Özbek şivesinde konuşmasından dolayı Türkçe ders kitaplarını savunması nedeniyle bir sonuç alınamamıştır. Ardından Semerkand'a geçerek burada aslen Orenburglu olan Tatar taciri Abdülgani Hüseyinov'un evinde bir mektep açmayı başarmıştır. Bu mektep Orta Asya'da Özbekler arasında “*Maşina (Makina) Mektep*” olarak ünlenmişti. Ancak bu mektep bir süre sonra yerli mollaların muhalefeti, resmî makamların izin vermemesi üzerine kapatılmıştır. Bu muhalefete karşılık İsmail Gaspıralı'nın yürüttüğü faaliyetler bir süre sonra yaygınlaşmayı başarabilmiştir. İsmail Gaspıralı'nın başarısında kitaplarının yayınlanmasında doğru zamanı gözetmesi, Avrupa eğitim felsefesini, kitle iletişim araçlarının toplum üzerindeki etkisini kavramış olması ve tekniklerini iyi öğrenmesi etkili olmuştur (Curayeva, 2004: 599). Burada yetişen millî-reformist Cedîdciler önemli roller üstlenmişlerdir. Bu Cedîdciler arasında aydın fikirli mollalar olduğu gibi muallim, esnaf ve daha da önemlisi Müslüman zenginler bulunuyordu (Kırımlı, 1996: 393). İsmail Gaspıralı bu faaliyetlerini yürütürken Ruslar ile eşit şartlarda bir anlaşmanın olabileceğini de vurgulamıştır (Devlet, 1996: 406).

İsmail Gaspıralı, 1904-1905 Rus-Japon savaşlarında Rusya'nın yenilgiye uğramasının ardından faaliyetlerini açıkça sürdürme imkânı sağlamıştır. Kırım'da 1904 yılının başında Genç Türklere mensup olan kişilerin faaliyetleri sonucunda 1905 yılında “*Genç Tatarlar*” ismiyle bir siyasî teşkilat faaliyete geçmiştir. Bahçesaray'ın Belediye başkanı olan Davud(oviç), 17 Ekim 1905 Manifestosunun ilanından sonra Kırım Türkleri'nin önemli meselelerini görüşmek üzere şehrin ileri gelenlerini Abid Efendi Camii'nin karşısında bulunan Mustafa Çelebi'nin kahvehanesinde düzenlenecek bir toplantıya davet etmiştir. Çar II. Nikolay'ın istişarî bir meclis açılması sözünden faydalanarak Müslümanları teşkilâtlandırmaya çalışan İsmail Gaspıralı bu konuda Abdürreşid İbrahim (1853-1944)'in önemli girişimleri ile beraber Müslümanları teşkilâtlama konusunda etkili olmuştur. İlk toplantı Mekerce Panayırı'nda (Nijni Novgorod)'da Oka Nehri üzerinde “*Gustav Struve*” isimli bir gemide 28 Ağustos 1905'te yapılmıştı. Toplantının başkanlığına Gaspıralı İsmail Bey seçilmiştir (Türkoğlu, 2006: 96-98). Bu toplantıda İsmail Gaspıralı'nın da önemli bir konuşma yaptığı bilinmektedir. Toplantıda alınan kararlar Rusça olarak bastırılmış ve bu kongrede Rusya Müslümanlarının bir “*İttifak*” kurlmaları esas kabul edilmiştir. Bu ittifakın ikinci kongresinin toplanacağı

ise 1906 yılının Ocak ayının sonlarında Kazan komitesinin en faal üyesi olan Yusuf Akçura tarafından bildirilmiş ve toplantı 13-23 Ocak 1906 tarihlerinde Hasan Hamidullah'ın evinde toplanarak bir “*İttifak Nizâmnamesi*” oy birliği ile kabul edilmiştir. Bu toplantıların neticesinde 10 Mayıs 1906’da açılan Devlet Duması’na Müslümanlar yirmi beş milletvekiliyle katılmışlardır. Rusya Müslümanları üçüncü toplantılarını 16-21 Ağustos 1906 tarihlerinde Mekerce Panayırı’nda (Nijni Novgorod) 800 delegenin katılımıyla resmî izinli olarak yapmayı başarmışlardır. Toplantının başkanlığına Ali Merdan Topçubaşı seçilmiş ve toplantının en önemli gündemi eğitim meseleleri olmuştur. Siyasî parti mahiyetindeki “*İttifak-ı Müslimîn*” grubunu kurma kararı bu kongrede alınmıştır. Grubun programı, İsmail Gaspıralı’nın yıllardır savunduğu Rusya’daki bütün Müslümanların maarifiyle ilgili konular olarak kabul edilmiştir (Devlet, 1988: 77).

İsmail Gaspıralı reformlarını sadece Türk dünyasına değil, İslâm dünyasının tamamına ulaştırmak yönünde önemli girişimlerde bulunmuştur. Bu amaçla 1912’de Usûl-i Cedîd uygulamasını büyük bir Müslüman nüfusa sahip bulunan Hindistan’a ulaştırmak istemiş ve bu amaçla Ocak 1912’de Hindistan’a gitmek için yola çıkmış; İstanbul-Mısır-Süveyş Kanalı-Kızıl Deniz-Aden-Bombay yoluyla Şubat 1912’de Bombay’a gitmiştir. Burada mahallî Müslüman teşkilâtı olan “*Encümen-i İslâmiyye*” ve mahallî kadı ile temasa geçen İsmail Gaspıralı ayrıca Osmanlı konsolosunu da ziyaret etmiştir. İsmail Gaspıralı Bombay’da bir usûl-i cedîd mektebi açmış ve burada “kırk günde okuma yazma öğretme” metoduyla çocuklara Urduca öğretilebileceğini belirtmiş ve yerli Müslümanların desteğiyle Mart 1912’de bir okul açılmıştır. Onun bu dönemde “*Hoca-i Sübyan*” isimli eseri Urduca’ya tercüme edilmiştir (Kırımlı, 1996: 395). Buradaki okulun hocalığına aynı zamanda onun öğrencisi de olan Muhammed Azad getirilmiştir. Bu başarısının ardından İsmail Gaspıralı tekrar Kırım’a dönmüştür.

İsmail Gaspıralı’nın bütün bu faaliyetler esnasında sağlığı bozulmuştur. Buna rağmen 1914’de St. Petersburg’a “Devlet Duması” faaliyetleri için gitmiştir. İsmail Gaspıralı hasta gittiği Rus başkentinden daha çok hastalanarak dönmüş ve Akmesic’teki Alman Hastanesine götürülerek muayene edilmiş ve sonuçta hastalığının kronik bronşit ve kireçlenme olduğu görülmüştür. İsmail Gaspıralı, 9 Eylül 1914’de oğulları Rifat ve Haydar Beyler, damadı Nasip Bey, Tercüman’ın yazı işleri müdürü Hasan Sabri Ayvaz Bey, kızları Şefika ve Nigar Hanımları yanına çağırarak onlara vasiyetini bildirmiş ve 63 yaşındayken 11 Eylül günü saat 08.30 sıralarında

vefat etmiştir. İsmail Gaspıralı'nın vefatı sadece Kırım toplumu için değil tüm Türk alemi için büyük bir üzüntüye neden olmuştur (Genceli, 2019: 15). Cenazesi 12 Eylül'de Cuma günü kalabalık bir cemaatin elinde Zincirli Medresesi civarında Mengli Giray Han türbesi yanındaki ebedi istirahatgâhına götürülerek defnedilmiştir. İsmail Gaspıralı'nın hatırası Kırmılı aydınların ve özellikle Bahçesaray müzesi müdürü Hüseyin Bodan(ınski)'nin girişimleriyle 21 Mart 1921'de Salacık'ta "*Gaspıralı Hatıra Müzesi*" adıyla açılarak yaşatılmaya çalışılmıştır (Devlet, 1988: 129). Ne var ki 1928 sonrasında Rusya'da eski dönemde yetişen bütün aydınlar "*burjuva milliyetçi*" olarak suçlanarak Stalin tarafından yasaklılar listesine alınmış bu listeye İsmail Gaspıralı'nın adı da dahil edilmişti.

Sonuç

Rusya'nın 1783'de Kırım'ı ilhak etmesinin ardından Kırım'da sıbyân mekteplerinin ve medreselerin sayıca çok az kalması ve bunların gerçekte olması gereken eğitimin çok uzağında olmaları Kırım Türk toplumu arasında çok önemli bir sorun haline gelmiştir. Kırım'daki Türk çocukları Rusya'nın açmış olduğu mekteplere gitmek mecburiyetinde bırakılıyor veya ilim ve fen yönünden geri kalmışlığa terk ediliyorlardı. Böyle bir dönemde Türk dünyasının içinde bulunduğu geri kalmışlığa bir tepki olarak Usûl-i Cedîd hareketinin ciddi anlamda ilk uygulayıcısı sayılabilecek İsmail Gaspıralı ortaya çıkmıştır. İsmail Gaspıralı'ya göre, içerisinde bulunan geri kalmışlıktan kurtulmanın yolu eğitim alanında girişilecek reform hareketlerinden geçiyordu. Özellikle 19. yüzyılın sonlarına doğru Türk dünyasında eğitimde reform hareketlerinin millî kültürü geliştirmeyi amaçladığını ve İsmail Gaspıralı'nın bu hareketlerin sıkı bir uygulayıcısı ve takipçisi olduğu bilinmektedir. Yazmış olduğu eserlerinde bu gelişimin yeni bir eğitim sisteminin inşası ile gerçekleşebileceğini savunmuştur. İsmail Gaspıralı'nın ortaya atıp tanıttığı ilk yenilik "*Usûl-i Savtiye (fonetik usûl)*" olmuştu. Bu sistemde alfabe yavaş ve anlaşılır bir şekilde öğretilmekteydi. İsmail Gaspıralı'nın yazmış olduğu "Hoca-ı Sıbyân" eserinde alfabe öğretimi konusunda ileri fikirler sunulmuştur. Kırk gün içinde çocuklara okuma-yazma öğreteceğini halka duyurmuş ve okula yeni başlayan çocuklar toplum önünde yapılan sınavın ardından başarı belgelerini almışlardır. Yine de İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinin dönemin düşüncesine göre çok ileride olduğu ve halkın geleneksel fikirlerini değiştirmede zaman aldığı söylenebilir. Sistemin Bahçesaray'da oturması için en az 5-6 yıl sonra gerçekleşebilmiştir. Bunun ardından sistemin tüm Türk ve Müslüman beldelerinde gerçekleştirilebilmesi için İsmail Gaspıralı Türkistan, Buhara, Hindistan, İstanbul, Mısır gibi yerlerde girişimlerde bulunmuştur. Hayatını

Türk dünyasının gelişimine adanmış İsmail Gaspıralı, 9 Eylül 1914 tarihinde 63 yaşındayken 11 Eylül günü saat 08.30 sıralarında vefat etmiştir. İsmail Gaspıralı'nın hatırası Kırmımlı aydınların ve özellikle Bahçesaray müzesi müdürü Hüseyin Bodan(inski)'nin çabalarıyla 21 Mart 1921'de Salacık'ta "Gaspıralı Hatıra Müzesi" açılarak yaşatılmaya çalışılmış; fakat 1928 sonrasında Rusya'da eski dönemde yetişen bütün aydınlar "burjuva milliyetçi" olarak suçlanarak Stalin tarafından yasaklılar listesine alınmışlar ve bu listede İsmail Gaspıralı'nın adı da dahil edilmiştir.

KAYNAKÇA

- ABDÜRREŞİDOV, Zeynabidin (2004), "İsmail Bey Gaspıralı'nın Dârürrahat Müslümanları Romanı ve Türkistan", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Başeditör: Hakan KIRIMLI, Kırmımlı Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, No: 9, Ankara.
- AKÇURA, Yusuf (1978), *Türkçülük: Türkçülüğün Tarihi Gelişimi*, Türk Kültür Yayımları, İstanbul.
- AKPINAR, Yavuz (2004), "Gaspıralı'nın Edebî Eserlerine Genel Bir Bakış ve Dârürrahat Müslümanları Romanı", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Başeditör Hakan KIRIMLI, Kırmımlı Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, No: 9, Ankara.
- ARSLAN, Mehmet (2016), "Gaspıralı İsmail Bey'in Eğitim Reformu ve Usûl-i Cedid, Gaspıralı İsmail Bey'in Yaşam Öyküsü ve Türk Fikir Hayatına Etkileri", *GAU Journal of Social and Applied Science*, 8.1, Girne, Kıbrıs.
- BOZKURT, Giray Saynur (2004), "İsmail Bey Gaspıralı ve Eğitim Reformu", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Başeditör: Hakan KIRIMLI, Kırmımlı Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, No: 9, Ankara.
- CELİLOVA, Leniyara (2017), *Kırmımlı Tatar Millî Matbuat Tarihi*, Çev. Ömer KÜÇÜKMEHMETOĞLU, Akademi Titiz Yayınları, İstanbul.
- CURAYEVA, Barçınay (2004), "İsmail Bey Gaspıralı ve Türkistan'da Cedidçilik Hareketi", *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Başeditör: Hakan KIRIMLI, Kırmımlı Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, No: 9, Ankara.
- DEVLET, Nâdir (1988), *İsmail Bey (Gaspıralı)*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Türk Büyükleri Dizisi, Ankara.
- DEVLET, Nâdir (1996), "İsmail Gaspıralı Dönemi ve Ruslarla Uzlaşma", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2.

- DOĞAN, Hilal (2020), “Şefika Gaspıralı'nın Âlem-i Nisvân Dergisi Üzerine Bir İnceleme ve Sistematik İndeks”, *Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi-KÜLLİYE*, 1.1, Ankara.
- EBÜZZİYA, Ziyad (1989), “Âlem-i Nisvân”, *DİA*, İstanbul.
- GENCELİ, Mehdi (2019), “İsmail Gaspıralı'nın Vefatı Azerbaycan Matbuatında”, *Ankara Üniversitesi Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, 16.1, Ankara.
- ÜLKÜSAL, Müctesib (1991), “Büyük Düşünür ve Öğretmen Gaspıralı İsmail Bey”, *Türk Kültürü Dergisi Gaspıralı İsmail Bey Sayısı*, 337-338, Yıl: XXIX, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.
- KIRIMER, Cafer Seydahmet (2021), *Gaspıralı İsmail Bey-Gaspıralı Hakkında Yazılan İlk Kitap*, Haz. Ramazan BAKKAL, Sadeleştiren Mahmut ÇETİN, Üçüncü Baskı, İstanbul.
- KIRIMLI, Hakan (1996), “Gaspıralı, İsmâil Bey”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi (DİA)*, 13, İstanbul.
- KONCAK, İbrahim (2013), “Ceditçilik Hareketi ve Türkistan-Osmanlı Devleti İlişkileri”, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Uluslararası Avrasya Strateji Dergisi*, 2.1, Çankırı.
- KURAN, Ercüment (1997), “Rusya Türklerinde “Usul-i Cedid” Hareketi”, *Yeni Türkiye Dergisi Türk Dünyası Özel Sayısı*, 15.
- MURADOV, Nazım (2016), “Gaspıralı İsmail Bey'in Stratejik Öngörü ve Hedefleri Üzerine Eleştirel Bir Söylem Analizi”, *International Journal of Humanities and Education*, 2.2.
- ÖZAY, Seçil (2015), “Ölümünün 100. Yılında Bir Dava Gazetecisi: Gaspıralı İsmail”, *Uluslararası İnsan ve İnsan Dergisi*, 2.3.
- SAĞLAM, Serdar (2019), “İsmail Gaspıralı'da Millet ve Milliyetçilik”, *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 8.24.
- SARAY, Mehmet (1987), *Türk Dünyasında Eğitim Reformu ve Gaspıralı İsmail Bey (1851-1914)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 77.A.12, Ankara.
- SEİTVANİYEVA, Gülnara (2013), “İsmail Bey Gaspıralı'nın “Darü'r-Rahat Müslümanları” Eserinin Esas Gayesi ve Onun Anlatım Yolları”, *Uluslararası İslamla Yenilenme ve Birlik: İsmail Bey Gaspıralı Kongresi “Dilde Birlik, Fikirde Birlik, İşte Birlik”*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü, Ed. Mehmet Kamil BERSE, İstanbul.
- TAHİRLİ, Abid (1998), *İsmail Gaspıralı'nın Dünyası – İsmail Gaspıralı'nın Dehası*, Çev. Cumhur TURAN, İleri Yayınları, İstanbul.

- TAYMAS, Abdullah Battal (1964), “Türk Dünyasında Usul-i Cedid Hareketi”, *Türk Kültürü Dergisi*, 2.A.18.
- TOKER, Mustafa (2004), “İsmail Gaspıralı ve “Dilde Birlik” Fikri Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 16, Konya.
- TÜRKOĞLU, İsmail (2006), “Müslüman Kongreleri”, *DİA*, İstanbul.
- YÜKSEL, Zuhâl (2004), “Tonğuç’un Dil ve Muhtevâ Hususiyetleri”, *İsmail Bey Gaspıralı İçin*, Başeditör: Hakan KIRIMLI, Kırım Türkleri Kültür ve Yardımlaşma Derneği Genel Merkezi Yayınları, No: 9, Ankara.